

Historiador. Professor a la Universitat Autònoma de Barcelona

Josep M. Figueres

Valors de Pau Casals: de la intimitat a la universalitat

En aquest article, Josep M. Figueres ens ofereix un retrat de la personalitat del compositor, director d'orquestra i violoncel·lista Pau Casals. Per descriure'ns la figura d'aquest català universal, l'autor posa l'accent en tres dels seus grans atributs: el treball, la solidaritat i el compromís. Més enllà del seu talent i habilitats innates, Casals és descrit com una persona molt exigent amb si mateixa i rigorosa, i que vivia la música amb entusiasme i dedicació ja des de la seva infantesa. Però Pau Casals assoleix, també, una dimensió pública ideològica marcada per la solidaritat amb les víctimes de la Guerra Civil espanyola, amb el catalanisme i amb la pau al món. De fet, aquesta solidaritat es va traduir en un fort compromís vital, de coherència entre la pròpia consciència individual i la seva projecció pública. Un compromís moral que, per dignitat humana i per fer front a la indiferència, el portarà a prendre una decisió insòlita: renunciar a les actuacions públiques, primer als qui donaren suport a Franco, després als qui no volgueren portar la llibertat a Espanya. Casals fou no només el símbol de la Catalunya en la diàspora, sinó també la veu d'aquells ciutadans anònims que aspiraven a fer d'aquest món, un món millor.

La personalitat del músic vendrellenc és polifacètica. Fou director d'orquestra, compositor i intèrpret de violoncel. Només que hagués excel·lit en una sola de les tres facetes seria reconegut internacionalment, no és estrany que assolint un alt virtuosisme en totes tres hagi estat considerat com un dels grans músics del món. Arribà a un nivell molt alt. La consi-

deració social que assolí esdevingué un cas excepcional com el reconeixement dels iguals que consideren que es pot parlar d'un abans i un després musical per la labor de Pau Casals. El 1909 el director de *Le Monde Musical*, August Mangeot, escrivia: «És evident que, de tots els intèrprets, Casals és l'únic al món que hom no discuteix». Cortot diu, ras i curt, que era el més gran intèrpret musical de la seva generació. Els elogis parlaven del director, del violoncel·lista, del músic de qualitat, en constaten la qualitat, el nivell excepcional i, és clar, el reconeixement dels mèrits. L'admiració hi és també gràcies a un procés en el qual els valors hi són consubstancials.

Per què Pau Casals assoleix una dimensió pública ideològica més enllà dels valors musicals? Ens en dóna la resposta en una de les famoses converses amb Josep M. Corredor, quan dialoguen sobre art i política. Diu Casals: «Les funcions polítiques no són de la incumbència de l'artista, però per a

mi aquest té l'obligació de manifestar-se categòricament –qualsevol que siguin els sacrificis que això comporta–, quan es tracta de la dignitat humana ultratjada».

La consideració social que assolí esdevingué un cas excepcional com el reconeixement dels iguals que consideren que es pot parlar d'un abans i un després musical per la labor de Pau Casals.

Dignitat, paraula clau. Principi moral, com a dret personal, com a tret que configura la personalitat, expressió de la llibertat; tanmateix assoleix una dimensió col·lectiva quan hom la projecta des de l'arrel del mot. Així, llegim en un recent estudi sobre les concepcions del mot: «La significació de “dignitat” té a veure amb valor personal, mèrit, virtut, honradesa, honestedat, honorabilitat, noblesa, respectabilitat, correcció, capteniment, decència, decòrum, consideració, estima. En segon lloc, s'associa a responsabilitat, condició, rang, honor, excel·lència, autoritat, càrrec públic, lloc de treball. I, en tercer lloc, a bellesa majestuosa, magnificència i, fins i tot, bellesa baronil (sic)».¹ És clar que per al cas de Casals anem fonamentalment a la primera acceptació.

La paraula s'usa ambigüament. El falangista Miguel Utrillo en una postguerra d'insults contra els vençuts llança el mot contra Casals: «*Hay que saber tener dignidad*». L'acusa de no portar-se bé amb la família reial espanyola, que el va ajudar a l'inici de la carrera musical. El rerefons és només, és clar, pel suport incondicional de Casals a la República. Li retreu que anul·li contractes i que faci del silenci una protesta. Argumenta que és

obediència a la maçoneria. No li reca d'entrar en contradicció injuriant-lo amb l'afirmació que té fam de diners (!). Les paraules s'usen antagònicament i sense escrúpols. Com a arguments diversos i com hom vol. Amb mentires, arriba a escriure el falangista citat² que Casals va donar suport a la FAI (!).

El músic sap que el seu esforç no serà definitiu i que, presumiblement, el món continuarà igual. La coherència interna i la pau d'esperit rau igualment en el fet que hom sap que no alterarà el ritme de l'evolució dels esdeveniments, però seguirà al seu lloc. La casuística n'és plena, des de l'heroisme com una catàstrofe en la qual hom segueix l'esforç i el sacrifici, fins i tot i preveient un fatal desenllaç, fins als anònims esdeveniments quotidians, donar la cara en una situació desagradable podent-hi ser fora, simplement perquè alguna fibra interior diu que cal fer-ho. Com a artista de relleu té una sensibilitat especial i com a persona culta i vinculada al seu temps i al seu context participa de la vida col·lectiva. Josep M. Terricabres, arran de la presentació³ del llibre d'escrits de casals, manifestà: «La pau és un art que reclama disciplina, constància, resistència, novetat en la mirada, capacitat de sorprendre i de sorprendre's, d'admirar-se, d'il·lusionar-se. Aquestes són virtuts clarament artístiques». Casals ho encarna perfectament.

Com a artista de relleu té una sensibilitat especial i com a persona culta i vinculada al seu temps i al seu context participa de la vida col·lectiva.

1. Treball

La vida de Casals és marcada per l'exigència i el rigor en el treball. Hi té una dedicació íntegra, a l'instrument i a l'especialitat. S'envolta d'una atmosfera en la qual hi juga l'entorn, les persones, una certa rutina, però mai en el sentit de monotonia que pugui dur a l'eixorca producció. Per exemple, passeja a la vora del mar quan pot –Catalunya, Puerto Rico– o pel passeig de la seva Prades acollidora en temps difícils. La remor marina és sempre idèntica i sempre diferent, aquesta és la seva monotonia, la que ajuda la creativitat des de l'activitat. Sigui on sigui sempre serà coherent en aquest aspecte d'autoexigir-se. Necessitarà una companyia al costat, de la mare idolatrada a l'esposa, fins a l'estabilitat amb la Martita, primer deixeble, després companya. Tant se val que sigui un simple càfe-concert de Gràcia com la Casa Blanca d'Estats Units. Casals s'exigirà al límit. Cer-

tament hi fruïa, el treball li era la vida, li és absolutament essencial. Una biografia afirma: «tenia una vida interior prou rica per a sentir necessitats materials».⁴ Per a desenvolupar un bon treball cal coneixements i preparació i també actitud i dedicació. Tot Casals era implicació, estava submergit des de la infància en la música, li era vida. Posava el màxim entusiasme en el treball.

La vida de Casals és marcada per l'exigència i el rigor en el treball. Hi té una dedicació íntegra, a l'instrument i a l'especialitat.

L'origen del gran arrelament del concepte dins els valors de Casals és, sens dubte, la tradició familiar. Els pares li ho van donar tot, de ben petit l'asseien a la falda, davant el teclat; a l'escola del seu pare, a casa seva mateix, escoltava i escoltava; a la missa diària, on l'orgue que tocava el seu pare era peça clau, també s'hi implicava, fins i tot la mare li cantava i li transmetia el saber popular de l'avior... Tot un món de sons. Naturalment, el talent, la sensibilitat, l'oïda i l'interès eren només ben seus. De petit en contemplar sempre amb concentració, amb embadaliment, amb passió, la música, el pare li construï el primer instrument. El va conservar tota la vida com un objecte preuat. Amb aquest instrument interpretà el primer concert, diguem-ne «públic», al claustre del monestir veí de Santes Creus. Tenia sis anys. Una trajectòria, fins al final, amb més de noranta anys, ben portats, de treball, llarg i constant, d'exigència, rigor i constància. A més, treball amb responsabilitat. Mai no en tenia prou, assajava diàriament, i en arrancar la jornada, Beethoven, la pràctica també ajuda a millorar l'estil, a superar les limitacions i a consolidar els mèrits. Mai digué que no a les proposicions que li feren tot i el respecte al públic. Així, substituï el seu professor en un concert professional d'orquestra, i de jovenet, d'infant hauríem de dir, ajudà l'economia familiar treballant al cafè Tost, on tocava diàriament en l'orquestrina d'entreteniment. Començà de baix. Res no l'averkonyia. El treball ennobleix. Amb Casals tot esdevenia precoç, rellevant, important i, important, tot ho feia amb serietat, amb rigor i alhora amb ganes, amb energia.

2. Solidaritat

La presència de refugiats d'arreu d'Espanya a Catalunya, els bombardeigs constants de l'aviació a les ordres del general Franco contra la població

civil catalana, la presència d'orfes, la desnutrició infantil, etc., féu que Casals es decidís a actuar en suport dels més petits de tots. Una mostra: al concert famós de l'octubre de 1938, davant, entre d'altres, Negrín i Companys, quan Barcelona era capital de la República, s'adreça a Amèrica i demana suport, apel·la, segons llegim a la premsa diària barcelonina del 20 d'octubre, «l'esperit generós amb el qual els americans responen a tota crida a alleujar sofriments humans», i les seves paraules de petició de cooperació són per «subministrar aliments, robes i medicaments als infants i vells, així com també per a l'evacuació dels nens que tan greus perills corren a causa de la guerra i dels bombardeigs». Demana donatius i esmenta el banc on cal fer-los.⁵

El 28 de març de 1939, fixem-nos en la data, al Royal Albert Hall London s'anuncia el concert «To aid spanish children», amb peces d'Elgar, Haydn i Dvorak. Acte seguit –ho mostra amb cura i proximitat l'exposició «Pau Casals i l'exili»–, serà un suport constant als internats, als camps d'Argelers, Ribesaltes, el Voló, Vernet, Sant Cebrià, Setfons... A l'exposició citada hi llegim reflexions, que destaquem pel seu valor d'exemplaritat: «Molta gent ha oblidat el que passà... No pensem en els refugiats que ho van sacrificar tot per la causa de la llibertat. Però la justícia i la moralitat demanen que aquestes coses siguin recordades». O «poc després d'arribar a Prada vaig visitar alguns camps de concentració [...]. En veure aquelles terribles condicions vaig sentir que tenia un deure». I «vaig anunciar que no tornaria a tocar públicament, mentre les democràcies no canviessin llur actitud envers Espanya [...], em vaig retirar a Prada, no puc dir que fos una decisió fàcil [...], però un ha de viure amb un mateix».⁶

Sobre els camps, Corredor li ho comenta i respon: «Vaig visitar repetides vegades els d'Argelers, Ribesaltes, Vernet i d'altres dels quals no recordo el nom. Els camps eren horribles, no pas per una crueltat deliberada, sinó per la improvisació i el desconcert amb què havien estat instal·lats. A la pobra gent que s'hi trobava reclosa, li faltava el més necessari. Jo veia que amb les meves visites portava una mica de consol a aquells malaurats,

La presència de refugiats d'arreu d'Espanya a Catalunya, els bombardeigs constants de l'aviació a les ordres del general Franco contra la població civil catalana, la presència d'orfes, la desnutrició infantil, etc., féu que Casals es decidís a actuar en suport dels més petits de tots.

que, sense cap contacte amb el món exterior, vegetaven lamentablement, alguns d'ells abandonats de tothom, perduda tota esperança».⁷

La seva solidaritat amb Catalunya i els catalans és clara. Al recull que elaborarem amb gairebé un centenar de parlaments i missatges hi apareixen amb profusió. Els textos sobre la llibertat de Catalunya, el setge a la cultura i la identitat catalana a la qual el sotmeté el règim franquista són constants, siguin discursos o missatges als Jocs Florals, entrevistes a periodistes internacionals o simplement uns mots en ocasions rellevants, sigui en un casal de refugiats a Besiers o a l'edifici de les Nacions Unides. Aquest fou un moment àlgid de la presència catalana al món: Casals –escriu Francesc Roca–,⁸ representant els catalans de tot el món, hi escriu: «La pau era la primera gran necessitat de la humanitat i Cata-

La seva solidaritat amb Catalunya i els catalans és clara. Al recull que elaborarem amb gairebé un centenar de parlaments i missatges hi apareix amb profusió.

lunya, “la nació més gran del món” hi havia contribuït i ho continuaria fent». Arriba a expressar-ho ampliant el centre d'interès –al costat de la seva Catalunya que fins a la mort serà el seu fidel servidor– a la pau al món. Hi treballarà, i molt, fins a ser proposat pel premi suec per expressar la solidaritat amb tots els habitants del planeta i fixar un compromís indissociable al llarg de la seva vida. La pau fou el centre de la labor pública, gairebé eclipsant la música, al llarg de les darreres dècades de

vida, té el seu punt àlgid en la crisi dels míssils de Cuba del 1961. Amb *El Pessebre*, estrenat l'any anterior, disposarà de l'eina per portar la humanitat arreu. El 1958, al programa de mà del concert a les Nacions Unides escriu: «Tots els experiments nuclears haurien de finalitzar i desitjo fermament que les negociacions acabin, en un futur proper, en un acord que faci possible la seva suspensió i que, més endavant, quan es restableixi la calma i la confiança, els científics puguin reiniciar la seva tasca però només en condicions que resultin beneficioses per a la humanitat».⁹

3. Compromís

Mantindrà sempre aquesta coherència. Encara que contempli la possible esterilitat del treball en pro dels ideals humanitaris de la pau mundial a curt termini, amb constància, habitual en ell atès que li serà un tret del caràcter, i mantenint-se fidel al compromís, maldà per deixar el món mi-

llor de com l'havia trobat. Per Catalunya i per la pau, tindrà una conducta insòlita en un músic d'èxit, amb salut i capacitat i predicament. Renunciarà a les actuacions públiques, primer als qui donaren suport a Franco, després als qui no volgueren portar la llibertat a Espanya, finalment, com a protesta pública. Com a gest eloqüent. I davant el silenci del món, el món anirà a Prades al seu festival. El 1952 un periodista important, Ronald Hambleton, li demana una conversa llarga sobre música. Una conversa que ha estat molt reproduïda. El periodista s'adreça al públic anglès de la BBC, i li demana que atès que la dictadura franquista existeix, que molta gent creu que no es pot canviar i, implícitament, accepta el realisme que tant de mal fa a la consciència crítica universal, Casals respon: «Potser sigui així, però llavors pitjor per a tots nosaltres. Però, malgrat tot, seguiré protestant per raons morals. Un fet consumat no és excusa suficient per a fer-me estar callat. En aquesta tràgica qüestió espanyola, no es discuteix un règim polític, sinó la pròpia idea de la dignitat humana. He sofert molt per haver adoptat aquesta actitud contra la indiferència i la vergonya, però tinc la satisfacció d'haver complert el meu deure».¹⁰

Ací trobaríem, pensem, la síntesi del seu pensament: la coherència entre la pròpia consciència individual, que pertany a una àrea íntima, i l'activitat pública global, més enllà de l'estrictament professional, que assoleix la dimensió de formar un tot que depassi la tan habitual dissociació entre el que pensem i el que fem.

Políticament no participà en els embats del dia a dia, però en les fites assenyalades Casals fa costat al seu origen. El 15 d'abril de 1931, en el gran concert al Palau Nacional de Montjuïc, Macià diu que la República arriba als sons de *l'Himne a l'Alegria* de Beethoven. Es prepara, el 17 de juliol de 1936, pel concert d'inauguració de l'Olimpíada Popular; o el concert del 13 de setembre de 1936 «a honor dels caiguts per la llibertat i per ajudar els que lluiten»; el 19 d'octubre de 1938, com hem dit, el concert a favor dels vells i dels infants al Liceu. Són una petita mostra d'una trajectòria en la qual el «no» a la petició acostumava a ser-hi absent.

En l'estrada política no li plau d'entrar. Cambó el proposà per a dipu-

La pau fou el centre de la labor pública, gairebé eclipsant la música, al llarg de les darreres dècades de vida, té el seu punt àlgid en la crisi dels míssils de Cuba del 1961.

tat; durant l'exili, fou proposat per a president de la Generalitat. El seu prestigi humà, més enllà del professional de la música, feia el miracle que agombolava voluntats en la unitat. Casals no volia ubicar-se en un centre polític, acceptava de donar suport a la causa genèrica catalana d'una forma indiscutible, a la població que expressava el republicanisme i ell, és clar, s'hi identificà. L'informe de la guàrdia civil franquista el retola com «*ideas separatistas arraigadas*». Era el 4 de març de 1940, i el 5 de setembre rep una multa d'un milió de pessetes, que per a l'època era una barbaritat. En poc temps la política canvià. Es passà del càstig a la instrumentalització. Se l'intentà atreure. Que vingué a Espanya seria acceptar el règim tàcitament encara que per dins no ho fes. El seu germà li ho diu, abans de la Segona Guerra Mundial, a Andorra, quan s'hi troben. Els castellans del Vendrell reben l'encàrrec quan el visiten el 1973, i el governador Ballesteros els diu: «*Y si consiguierais que Casals regresará a España con vosotros, nadie lo dirá, pero altas instancias os estarán muy agradecidas*». Casals mai no tornà. Només un curt viatge, que voldrà privat, el 1955, per la

Casals no volia ubicar-se en un centre polític, acceptava de donar suport a la causa genèrica catalana d'una forma indiscutible, a la població que expressava el republicanisme i ell, és clar, s'hi identificà.

mort de la Frasuquita. No va trencar l'exili condemnatori de la dictadura que oprimia la seva nació i el seu estat, sinó que fou una excepció.

Casals defensa la pau i considera que és un valor clau en les relacions del món modern, no per la civilitat que comporta el fet com a expressió de relacions harmòniques sinó, senzillament, pel dret a la vida. El 19 de maig de 1967 tramet el Missatge a la Conferència de la Pau a Ginebra, on té lloc la conferència internacional «*Pacem in Terris II*», davant la guerra del Vietnam. Hom demanà a Casals una audició de la seva obra *El Pessebre*. Casals hi accedí amb la condició que s'hi convidés l'Orfeó Català, i que fos, és clar, en català. Amb la música internacionalitzà la llengua: el català era apte per al món, igual que les altres llengües.

El text de l'obra es lliura als assistents en llengües de Suïssa, en francès i en alemany, i també en anglès, en rus i en català. El seu germà la dirigeix. El fill del president Roosevelt llegeix el missatge que Casals ha tramès i que entre altres afirmacions palesa el sentit de pau que té: «*És profundament significatiu per a mi que la vostra convocatòria "Pacem in*

Terris”, derivi d’aquesta noble encíclica del Papa Joan XXIII, en la qual, amb tanta eloqüència enlluernadora, cridà per la pau i la coexistència entre les diverses ideologies i nacions del món. De quina altra manera podria arribar la pau a la nostra torturada terra? I si falta la pau, què és el que quedarà de la Terra en aquesta era nuclear? Hi ha unes paraules del Papa Juan: “No és possible d’imaginar que en l’era atòmica la guerra pugui ser utilitzada com a instrument de justícia”. I, tanmateix, avui es fa la guerra. Mentre em trobo davant les pacífiques vores del mar Carib, la matança continua al Vietnam. Això s’ha d’aturar. Aquesta horrible guerra s’ha d’acabar! D’un cap de món a l’altre, ha de ressonar aquest clam: Ja n’hem tingut prou de mort! Reclamem el dret a la vida! Estimats amics, les meves úniques armes per a lluitar per la justícia i contra la guerra són el meu violoncel i la meva batuta de director. I malgrat que no pugui ésser amb vostès, la meva música parlarà per mi d’amor i de pau. I no només la meva música sinó també una altra part meva, ja que hi haurà el meu estimat germà Enric, qui dirigirà *El Pessebre*, i les veus que escoltaran seran les dels solistes i el cor que han treballat llargament i íntimament amb mi. Tant de bo que les seves deliberacions apressin la fi de la guerra i l’inici d’un joiós futur per a tota la humanitat». Tradició catòlica ecumènica, solidaritat amb la humanitat, fraternitat... Aquests mots condensen una personalitat ben nítida en els seus esquemes que, a més, mantindrà constantment tot i els anys d’edat, i que serviren per a popularitzar les causes nobles.

Conclusió

Quan els castellers d’El Vendrell el visiten a Prada el 1964 fan sonar les gralles i aixequen un pilar de cinc en honor seu. Casals plora, en una carta expressa el seu sentiment sobre aquesta manifestació: «Porten la frescor de les nostres coses que estimo i a un temps enyoro». ¹¹ Ací rau també la grandesa de l’home, és un més de la col·lectivitat. Juga al dominó al vespre amb els amics i pateix amb la misèria d’altri i vol posar-hi remei. Hem vist treball, solidaritat, i compromís... De ben segur, podríem esmentar altres atributs de la seva personalitat i de la seva trajectòria que comporten va-

Casals defensa la pau i considera que és un valor clau en les relacions del món modern, no per la civilitat que comporta el fet com a expressió de relacions harmòniques sinó, senzillament, pel dret a la vida.

lors. Sigui la generositat, com pagar l'operació d'apèndix a un casteller vendrellenc quan en té la premtòria necessitat a les comarques catalanes d'administració francesa o bé amb accions anònimes. Seria caritat, amor, solidaritat? Se sent part del poble, creu en la República, respecte la voluntat de la majoria i l'acata, i fa costat a la sobirania popular quan hi ha eleccions. Protesta de les malvestats dels anomenats incontrolats, l'estiu del 1936, aconsella les autoritats que dimiteixin per a manifestar la

seva impotència davant la persecució religiosa i social del moment. Si ha fet fortuna, gràcies al treball personal atès que començà de zero, serà solidari i ajudarà qui ho necessiti. Predica amb l'exemple, parla i actua. Manté, per tant, la coherència entre el pensament i la vida.

Un bust de Casals a la seu de les Nacions Unides recorda perennement l'agraïment i el reconeixement de l'organització internacional.

No és gens estrany, doncs, que esdevingui un símbol del comportament humà i que les Nacions Unides el convidessin a tres significatives avinenteses, i fins i tot que li encarreguin l'himne que ha d'encarnar la música de la humanitat, els sons de tota la població del món. Un bust de Casals a la seu de les Nacions Unides recorda perennement l'agraïment i el reconeixement de l'organització internacional. També, la multitud de guardons que poden contemplar-se al Museu de Sant Salvador palesen la significació que va tenir per a diverses ciutats, estats i organismes. Com manifestà l'alcalde de Nova York, la qüestió no era si Casals és digne del guardó sinó si nosaltres, afirmà, som dignes de Casals.

La seva personalitat és el resultat de la suma –continuada en el temps, gairebé un segle– dels valors inculcats per la família, amb l'exemple vist del treball humil i constant del pare, silencios i exemplar de la mare. Converses i diàleg que afavoriren la transmissió del sentit terral, de l'amor a la humanitat, dels conceptes d'igualtat com a éssers humans, de l'estima al treball i a l'obra ben feta penetraren en la consciència de Casals i esdevingueren clau en la formulació d'uns principis vitals que assolí al llarg de la seva vida. Així, el seu alt sentit de responsabilitat, la seva coherència entre vida i obra i el sentit crític de la realitat feren que participés –acció i reflexió– en la vida col·lectiva del seu país, tot fomentant la catalanitat, i del món, treballant per la pau, i que esdevingués no només un català universal sinó un dels homes més notables i influents del segle xx. Fou, in-

discutiblement, el símbol de la Catalunya en la diàspora de l'exili i la veu dels ciutadans anònims del món que aspiraven –aspiren– a la pau, la justícia i la llibertat, conceptes que per a ell eren absolutament indissociables.

NOTES

1. PÉREZ-FRANCESCH, Joan Lluís (dir.). *Sobre la dignitat*. Ateneu per la dignitat, La Garriga, desembre de 2008, p. 10-11.
2. UTRILLO, Miguel: «Fantasmones rojos. Pau Casals». Dins: *Solidaridad Nacional*, 22 d'octubre de 1939, rep. a *Pau Casals i l'exili 1939-1973*, Barcelona, Memorial Democràtic, 2007, Comissariat: Núria Ballester, Assessor històric: Josep M. Figueres, p. 36.
3. Conferència «L'art de la pau». Barcelona, Fundació Pau Casals, 26 de gener de 2011, arran la presentació del recull que férem: *Pau Casals. Escrits i discursos: pau, pau i sempre pau!* (Barcelona, Angle, 2010) amb el patrocini de l'Institut Català Internacional per la Pau.
4. VIVES, Elisa. *Pau Casals*. Barcelona: R. Dalmau, 1966.
5. Text complet a *Treball, La Vanguardia...* i rep. a Josep M. Figueres: *Entrevista a la guerra. 100 converses de Lluís Companys a Pau Casals (1936-1939)*. Barcelona: L'Esfera dels Llibres, 2007, p. 325.
6. *Ibidem*, p. 23 i següents.
7. CORREDOR, Josep Maria. *Converses amb Pau Casals (Records i opinions d'un músic)*. Barcelona: Selecta, 1974, 2^a ed.
8. ROCA, Francesc. «1973 (sic). Pau Casals a l'ONU». Dins: *Grans moments de la història de Catalunya*. Barcelona: Base, 2006. p. 153-162.
9. FIGUERES. OP. CIT., p. 195.
10. Entrevista de Ronald Hambleton sobre la dignitat i l'artista. Dins: *La Nostra Revista*, 64 (1952) reproduïda també a *Entrevista a la guerra...*
11. Carta de Pau Casals a Pere Català i Roca el 1949. Rep. a *Món casteller* (II, 609-610) i de Pere Ferrando i Salvador Arroyo: *Pau Casals i els castells. Dos sentiments catalans*. Valls: Cossetània, 1998.

Fou, indiscutiblement, el símbol de la Catalunya en la diàspora de l'exili i la veu dels ciutadans anònims del món que aspiraven –aspiren– a la pau, la justícia i la llibertat, conceptes que per a ell eren absolutament indissociables.